

- Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Одеса, 2007.
4. Рейтлингер Н.А. Обзор положения и деятельности потребительских обществ в России и данным 1897 г. – СПб., 1899.
  5. Озеров И.Х. Общества потребителей. – СПб., 1900.
  6. Подольский И.М. Рост кооперативных учреждений в России. – СПб., 1912.
  7. Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації – Ч. 1. – Катеринослав, 1925.
  8. Обзор положения и деятельности Потребительных обществ в России по данным за 1897 г. / Сост. Н.А. Рейтлингер. – СПб., 1898.
  9. Аліман М.В. Кооперативний рух на Полтавщині: історико-економічний нарис // Вісті ЦССТУ. – 2004. – № 36.
  10. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – Х., 1919.
  11. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні: спроба історико-статистичного начерку. – Полтава, 1919.
  12. Сапелкин В. Потребительныя и сельско-хозяйственныя общества Российской империи. – СПб., 1910.
  13. Сборник материалов об артелях в России. – Вып. 3: Потребительныя общества. – СПб., 1875.
  14. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998.

С. В. Макарець

ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ГУБЕРНІЯХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ XIX – XX ст.

Із здобуттям Україною незалежності гостро постала проблема формування національного ринку землі, який, як показує історичний досвід, неможливий без створення і належної діяльності державного земельного (іпотечного) банку. У зв'язку з цим зростає інтерес вітчизняних науковців до періоду кінця XIX – початку XX ст., коли іпотечні банки переживали бурхливий розвиток, адже дослідження і критичне врахування власного історичного досвіду є вкрай важливим для сучасного етапу здійснення ринкової трансформації економічних відносин. Проблема розвитку банківської системи Російської імперії означеного періоду, невід'ємною частиною якої були губернії Лівобережної України, не є новою для дослідників, але більшість наукових розвідок донедавна була присвячена насамперед діяльності Селянського банку (О. Зак [1], Д. Батурицький [2], В. Вдовін [3], А. Опря [4] та ін.). Наразі об'єктом уваги науковців стали й інші фінансові установи, які відіграли значну роль у процесі мобілізації земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст. (О. Краснікова [5], І. Новікова [6], В. Терещенко [7]). Однак на сьогодні майже відсутні подібні дослідження регіонального характеру, у зв'язку з чим, метою цієї статті є аналіз діяльності Дворянського земельного банку в губерніях Лівобережної України на рубежі XIX – XX ст.

Бурхливий розвиток товарно-грошових відносин після скасування кріпосного права та інших реформ 60-х рр. XIX ст. суттєво збільшив потребу сільськогосподарських товаровиробників в обігових коштах. Після 1861 р. деякі дворянські губернські збори періодично ставили перед урядом питання про створення з допомогою казни власних банків. Неодноразово це питання порушувало також чернігівське, харківське і полтавське дворянство. Так, на одному із засідань, створеного поміщиками 1865 р. Полтавського сільськогосподарського товариства, було заслухано доповідь В. Василенка, в якій була обгрунтована необхідність заснування земельних банків. „Саме сільське господарство, – стверджував він, – набуває все більшого значення чисто комерційного

заходу. При цьому об'єкт підприємництва – земля, поступово стає немовби ходячою ринковою вартістю – товаром...; будучи приватною власністю, вона безперервно переходить з одних рук в інші. Таким чином, земельний кредит є свого роду машиною, спеціально призначеною для концентрації і парцелювання землі” [8, 2]. Логічно було б припустити, що грошей потребували у першу чергу селяни, яких після 1861 р. примусили платити викупні платежі і численні прямі й непрямі податки. „Проте, якщо ми звернемося до помісного дворянства, яке до цього часу зуміло утримати за собою величезний масив землі, то, мабуть, його погоня за кожним зайвим карбованцем навряд чи буде мати менше причин”, – зазначалося у популярному на той час журналі „Отечественные записки” [9, 117].

Протягом 60 – 70-х рр. XIX ст. дворянські збори ряду губерній час від часу ставили питання про необхідність заснування Дворянського державного земельного банку. Врешті-решт, царський уряд у 1885 р. погодився на його відкриття. Згідно зі статтею № 1 „Статуту державного Дворянського земельного банку” метою діяльності цієї кредитної установи було „забезпечення кредитом потомствених дворян на термін від 11 до 67 років” [10, 508].

Проте, і після організації Дворянського банку скарги поміщиків на свій фінансово-економічний стан не припинялися. Так, на початку 1890-х р. полтавські дворянські губернські збори направили царю листа, в якому була викладена ціла програма фінансової допомоги помісному дворянству. Автори скарги намагалися обгрунтувати свої пропозиції фактом „небувалого падіння хлібних цін у 1887 і 1888 роках”, що, у поєднанні з рядом неврожайних років, „підірвало господарську силу землеволодіння, поставивши сільськогосподарську промисловість у становище, яке загрожує загальним розоренням” [11, 137]. У переліку пропозицій були: 1) зменшення платежів по кредиту Дворянського банку до 3%; 2) збільшення максимального розміру позики, що надавалася Дворянським банком, до 85% попередньої оцінки землі; 3) зниження платежів потомственим дворянам – членам колишнього товариства взаємного кредиту – до 4,5% річних; 4) збереження, передбаченої Статутом Дворянського банку, практики продажу маєтків із публічних торгів із наданням можливості передачі їх в опікунське управління до того часу, поки одержана позика не буде повернута; 5) визнання наявного у маєтку сільськогосподарського інвентарю і нерухомості такими, що не підлягають опису і продажу за борги. Після розгляду Державною Радою клопотання полтавського дворянства значна частина сформульованих у ньому пропозицій 6 червня 1894 р. була затверджена царем, набравши, таким чином, силу закону. Державна Рада визнала такими, що з тих чи інших причин не підлягають задоволенню, наступні пропозиції полтавців: 1) про скасування передбачених законом підтверджень планів маєтків, підготовлених губернською креслярською конторою; 2) про розстрочку платежів; 3) про скасування канцелярських зборів; 4) про зміну редакції заставної підписки; 5) про встановлення 5% капіталізації за визначення заставної вартості маєтку; 6) про надання права відділенням банку давати згоду на перехід усього маєтку від одного власника до іншого [11, 141].

Під впливом постійних скарг поміщиків на відсутність обігових коштів царський уряд на початку XX ст. зробив максимум можливого для задоволення фінансових потреб потомственого дворянства. Про це свідчать, зокрема, найвигідніші, у порівнянні з іншими іпотечними установами, умови кредитування, запропоновані Дворянським банком. Жоден інший банк Російської імперії, навіть головний із них – Державний банк, який,

окрім емісії, також мав право кредитувати сільськогосподарських товаровиробників, не надавав позики під такі низькі відсотки (4,5%) і на такій тривалій термін (66,6 років).

Інтенсивна видача кредитів під заставу поміщицьких маєтків, яку уряд практикував у період аграрної кризи кінця XIX ст., і затримка із поверненням одержаних дворянами позик мали своїм наслідком різке скорочення обігових коштів. Таке становище змусило урядові кола на початку XX ст. вдатися до припинення видачі позик готівкою. „Видачу позик готівкою з державного Дворянського і Селянського поземельних банків і сплату останнім банком готівкою вартості куплених за свій рахунок земель припинити”, – читаємо у відповідній постанові Державної Ради від 21 березня 1906 р. Вносячи необхідні корективи до Статуту Дворянського банку, Державна Рада встановлювала новий порядок кредитування: не готівкою, а заставними листами. „Видачу позичок із банку відбувається за бажанням клієнта 4,5% або 5% заставними листами відповідно до тієї вартості, яка була у них вказана”, – говорилося у поправках до Статуту цього банку. Зміни стосувалися не лише порядку кредитування, але й термінів кредиту та відсотків по тих чи інших заставних листах. Так, за умов одержання кредиту у формі 4,5% заставних листів, клієнт повинен був вносити не 4,5% річних, як це було раніше, а 5,0%. Що ж до 5% заставних листів, то максимальний термін по них не міг перевищувати 61 рік і 8 місяців, а річні платежі за цих умов складали 5,5%.

Різноманітні пільги помісному дворянству передбачалися не лише у формі відповідних змін до Статуту Дворянського банку чи окремих рішень Державної Ради, але й на рівні керівництва банку та його відділень, які діяли в усіх губерніях Лівобережної України. Так, наприклад, управляючий Дворянським земельним банком дав позитивну відповідь на пропозицію Постійної Ради об'єднаного дворянства від 30 квітня 1907 р. про „необхідність відстрочки недоїмок із платежів у зв'язку з неврожаннями 1905 – 1906 рр.” [12, 2]. Згідно з розпорядженням заступника міністра фінансів А. В. Кривошеїна від 31 жовтня 1907 р., розстрочка боржникам була надана (на розсуд керівництва місцевого відділення банку) на термін від 6 до 12 півріч, тобто від трьох до шести років [12, 8].

Звернемося тепер до масштабів кредитування Дворянським банком поміщиків Лівобережжя. Загалом, станом на 1 січня 1910 р. вони одержали від Дворянського банку кредитів на загальну суму 99 363,4 тис. крб. (полтавські дворяни – 46,7% кредитів, харківські – 33,3%, чернігівські – 20,0%). Це було на 49 107,5 тис. більше, ніж одержали у Селянському банку представники непривілейованих станів і на 50 352,8 тис. більше від тієї суми, яку видали своїм клієнтам акціонерні земельні банки. Порівнюючи обсяги кредитування дворян Лівобережної України з іншими регіонами, констатуємо такий факт: поміщики Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній одержали від Дворянського банку на 12% більше коштів, ніж ця ж категорія мешканців Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, але на 3,75% коштів менше, ніж поміщики Київської, Волинської і Подільської губерній. Загалом поміщики Лівобережної України одержали 34,25% усіх коштів, виданих як кредити під заставу землі на території 9 губерній України, які входили у той час до складу Російської імперії.

У наступні роки кредитування поміщицького землеволодіння Дворянським банком продовжувалося. Напередодні Першої світової війни з 4 198,3 тис. дес. поміщицької землі у трьох губерніях Лівобережної України у Дворянському банку було заставлено 2 257,6 тис. дес., що складало 53,76% усіх угідь. За свою землю поміщики

одержали кредит на суму 198 959,0 тис. крб., або 58,31% її оцінки. Ще більше було заставлено землі у цій іпотечній установі на Правобережжі (69,80%) та Півдні України (70,12%). Відповідно і кредитів тут було одержано більше: на Правобережжі – 295 786,8 тис. крб. (67,26%) і на Півдні – 347 847,2 тис. крб. (74,83%) [13, 12 – 16]. У роки війни активність земельних банків із відомих причин дещо знизилась, однак їхні прибутки залишалися високими [14, 16]. Лише Дворянський банк мав певні фінансові проблеми, про що свідчать звіти цієї установи за 1906 – 1913 рр. Усього за 8 років банком було нараховано чергових платежів на загальну суму 274 477 тис. крб., із яких реально поступило 80 048 тис., або 29,2%; прострочених платежів у межах пільгового періоду за цей же час було нараховано 281 513 тис. крб., але сплачено лише 41 838 тис. крб. (14,9%); прострочених платежів, які клієнт повинен був сплатити після завершення пільгового періоду: нараховано 202 579 тис. крб., а сплачено 140 978 тис. крб. (69,6%) [15, 25 – 26]. Отже, більшість дворян не повертала позичені у банку кошти не лише у встановлені законом терміни, але і в межах пільгового терміну. Така поведінка клієнтів Дворянського банку пояснюється їх безкарністю за порушення умов кредитного договору. Лише в окремих випадках тогочасна влада застосовувала такий, передбачений статутом банку, метод впливу на боржників, як продаж маєтку з торгів. Так, за 1906 – 1913 рр. із 28 тис. маєтків, що заборгували відповідній іпотечній установі, в усій імперії було продано тільки 400 [15, 26]. У нашому розпорядженні є дані по Полтавській губернії, які дають певне уявлення про ситуацію з боржниками Дворянського банку загалом на території Лівобережної України. За 15 років (1886 – 1900) місцеве відділення Дворянського банку розглянуло 2 395 заяв полтавських дворян про позики, з яких 2 115 (88,3%) були задоволені. Заставою в цьому випадку були 1 100 863 дес. сільськогосподарських угідь, більшість яких складала орна земля. Клієнти одержали на підтримку свого господарства 58 630 400 крб. Через фінансову неспроможність боржників у 1891 – 1900 рр. продано з торгів лише 26 маєтків або 9 827 дес. землі. Таким чином, питома вага проданої за борги дворянської землі складала на Полтавщині всього 0,89% від усієї заставленої [11, 136].

Проблема ж полягала в тому, що більшість поміщиків не вміли чи не хотіли використовувати кредити з максимальною економічною ефективністю, традиційно сподіваючись на допомогу з боку царя-самодержця. Однак, незважаючи на різноманітні пільги по кредитах та сплаті поземельного податку, дворянство Лівобережної України, як і переважної частини інших регіонів імперії, з року в рік втрачало свої маєтки. Так, наприклад, з 1905 до 1914 рр. представники привілейованих станів трьох губерній Лівобережжя продали 91 142 володіння загальною площею 1 540 522 дес. землі. За цей час ними було куплено 107 383 володінь площею 1 234 092 дес. Як бачимо, в результаті процесу купівлі-продажу землі вони купили на 16 241 володіння більше, ніж продали. Хоча площа втраченої землі виявилася на 306 430 дес. більшою, ніж купленої [16, 60 – 63].

Підбиваючи підсумки питання про роль Дворянського банку та інших кредитних установ у фінансуванні сільськогосподарської діяльності представників привілейованих станів, відзначимо, що саме помісне дворянство одержувало, по-перше, найбільші кошти для своєї господарської діяльності і, по-друге, на таких умовах, яких не мали представники інших станів. Той факт, що поміщики не змогли скористатися своїми привілеями на ринку виробництва і збуту сільськогосподарської продукції, засвідчило безперспективність подальшого розвитку великого поміщицького землеволодіння в умовах

загострення конкурентної боротьби на світовому аграрному ринку товарів і послуг.

У межах подальшого дослідження історії іпотечного кредитування як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівнях, доцільно, на наш погляд, з'ясувати роль земських установ у діяльності місцевих відділень Дворянського земельного банку, а також ефективність використання поміщиками одержаних кредитів.

1. *Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк. 1883 – 1910. – М., 1911.*
2. *Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – М., 1925.*
3. *Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1882 – 1895). – М., 1959.*
4. *Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982.*
5. *Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861 – 1918 рр.) // Укр. істор. журн. – 1999. – № 6.*
6. *Новікова І.Е. Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина 19 – 20 ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2009.*
7. *Тереценко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні столыпинської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006.*
8. *Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. 1885 год. – Полтава, 1886.*
9. *Задолженность частного землевладения // Отечественные записки. – 1880. – № 2.*
10. *Устав Государственного Дворянского земельного банка // Свод законов Российской империи. – Т. XI. – Ч. II. – СПб., 1903.*
11. *Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802–1902 гг.: Очерки по архивным данным. – Т. 2. – Полтава, 1907.*
12. *Російський державний архів соціально-політичної історії (м. Москва). – Ф. 434. – Оп. 1. – Спр. 252.*
13. *Статистика долгосрочного кредита в России. 1915 г. – Вып. 1. – Пг., 1915.*
14. *Статистика долгосрочного кредита в России. 1917 г. – Вып. 1. – Пг., 1917.*
15. *Отчет Государственного Дворянского земельного банка за 1916 г. – Пг., 1918.*
16. *Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Марков. – М., 1989.*

Л. П. Ярославська

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У сучасній Україні однією з важливих проблем розвитку агропромислового комплексу є подолання кризових явищ у галузі тваринництва. Його занепад свідчить про дисбаланс сільськогосподарського виробництва, зростання ролі експорту м'ясо-молочної продукції, зменшення використання природних добрив тощо. Кінець XIX – початок XX ст. має багато спільних рис з сучасністю щодо розвитку сільського господарства, у тому числі й у тваринницькій галузі. Виявлення причин її відставання та можливих заходів щодо його подолання обумовлюють актуальність вивчення цього періоду.

Увага вітчизняної історіографії була прикута переважно до питань вирощування зернових. Лише незначна кількість дослідників так чи інакше зверталася до вивчення проблем розвитку тваринництва. Серед радянських вчених слід відзначити праці В. Теплицького [1], М. Ле-

щенка [2], Ф. Лося, О. Михайлюка [3]. Позбувшись ідеологічних пересторог, історіографія змогла неупереджено поглянути на проблему, про що свідчить доробок таких учених, як О. Реєнт [4], А. Михайлик [5], О. Пилипенко [6] та ін. Метою цієї статті є аналіз розвитку тваринництва на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у сільському господарстві України тваринництво зазнало значних структурних і кількісних змін. Спорудження залізниць і зростання промислових центрів створювало умови для поліпшення перевезень і розширення збуту товарного зерна та цукру, сприяло розширенню посівів зернових культур. Скорочення пасовищ в умовах екстенсивного господарства перетворювало тваринництво на додаткову до рільництва сферу господарювання. Водночас значно підвищилася орендна плата за толоки і сіножаті, що також негативно вплинуло на розвиток тваринництва.

Пристосування польового господарства України загалом та Правобережжя зокрема до експорту хліба на світовий ринок, особливо пшениці та ячменю, мало негативний вплив на розвиток тваринництва. Наслідком цього була недостатня увага до таких кормових культур, як люцерна, конюшина, ріпак і частково кукурудза. Вивіз на зовнішні ринки у значних обсягах ячменю, макухи, висівку та побічних продуктів переробки буряку на цукор різко звужував кормову базу тваринництва. Це стримувало відпрацювання механізму переробки зернових продуктів на м'ясо, призводило до його дефіциту на внутрішньому ринку [4, 196].

Загалом Російська імперія та її правобережні українські губернії зокрема значно поступалися за рівнем розвитку тваринництва країнам Західної Європи, Америки та Австралії. На відміну від них, у Росії на початку XX ст. стаціонарна форма відгодівлі худоби ще не набула поширення. В Україні основне значення для відгодівлі худоби мали природні пасовища. У той час, коли за кордоном модерні бойні давали можливість обробляти м'ясо забитих тварин у необхідних обсягах, облаштовувалися потужні холодильні камери для його транспортування, в Україні промислова інфраструктура тваринництва ледве започатковувалася. Усе це значно впливало на собівартість продукції, ставлячи вітчизняну тваринницьку галузь у невигідні умови на світовому ринку [4, 199].

В кінці XIX – на початку XX ст. на Правобережжі продовжували розвиватися традиційні для регіону напрями тваринництва: конярство, вівчарство, свинарство та розведення великої рогатої худоби. За 1882 – 1913 рр., загальна чисельність поголів'я худоби у господарствах Правобережжя зросла на 0,5 млн голів, зокрема поголів'я коней зросло на 200 тис. голів, великої рогатої худоби – на 680 тис., свиней – на 660 тис. Натомість поголів'я овець зменшилося на понад 1 млн голів. Зростання поголів'я худоби спостерігалось лише у Волинській губернії. На противагу Київській та Подільській губерніям, у Волинській навіть спостерігалось збільшення кількості овець [7, 194 – 195]. Це пояснюється тим, що Волинь, зпоміж інших районів Правобережжя, мала кращі умови для розвитку тваринництва.

Особливістю Правобережжя було те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби були більші, ніж того вимагали потреби відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени, після закінчення сільськогосподарських робіт і купівлі навесні, до якої, як правило, зверталися найбідніші селяни. Через це товарообіг робочої худоби значно зростає. Край, завдяки інтенсивному розвитку ринкових відносин на його території, був районом активного споживання робочої худоби, тому весною тут коні навіть дещо де-